

AMSTERDAM — VIER EEUWEN BOEKENSTAD¹

Sjaak Hubregtse

INLEIDING²

‘Amsterdam boekenstad’: is dat nu weer zo'n typisch staaltje hoofdstedelijke zelf-ingenomenheid en bluf - of is het waar? Deze gids vermeldt 368 boekhandels, gevestigd in een stedelijk gebied met circa 761.000 inwoners: Amsterdam 691.800 plus Amstelveen 69.400. Voor het hele gebied is dat een dichtheid van één boek-handel op 2068 inwoners. Bovendien zijn er van die 368 boekwinkels slechts elf in Amstelveen gevestigd, zodat de dichtheid voor Amsterdam 357 op 691.800 bedraagt, ofwel één op 1937: een dichtheid die geen enkele andere grote Nederlandse stad haalt. Bezien we daarnaast het uitgeverswezen, dan blijkt dat van de circa 560 erkende uitgevers die ons land rijk is bijna een kwart in Amsterdam is gevestigd. Nationaal is Amsterdam dus zonder twijfel ook onze boeken-hoofdstad.

Een - uiterst globale - internationale vergelijking wordt ons mogelijk gemaakt door *The Bookstore Book. A Guide to Manhattan Booksellers* (1979) en *The Bookshops of London* (1981). De Londense gids beschrijft ruim vijfhonderd boekhandels. Het juiste aantal te verrekenen inwoners is moeilijk vast te stellen, maar aangezien suburbs werden mee-beschreven kunnen we dat toch zeker op vijf miljoen stellen, wat resulteert in een dichtheid van één op tienduizend. De gids van Manhattan ($\pm 1,5$ miljoen inwoners) noemt 710 boekhandels: een dichtheid van één op tweeduizend en dus iets lager dan die van Amsterdam. Deze cijfers zijn echter nauwelijks vergelijkbaar, omdat Manhattan slechts het centrum is van New York City en gegevens over de hele stad ($\pm 7,5$ miljoen inwoners) ongetwijfeld tot een veel lagere dichtheid zouden leiden.

Het is duidelijk dat Amsterdam het huidige publiek, ook naar internationale maatstaven, met een uitzonderlijk groot boekenaanbod verwent en dat het met recht Boekenstad genoemd mag worden. In welke mate dat ook in het verleden het geval is geweest zullen we hieronder zien. Deze historische schets van de Amsterdamse boekhandel kan gezien de beschikbare ruimte natuurlijk niet anders dan uiterst globaal en onvolledig zijn. Voor de waarlijk geïnteresseerden volgt aan het slot een literatuuropgave.

1 Bibliografische aantekening: ‘Amsterdam – vier eeuwen boekenstad’ verscheen als ‘historische inleiding’ in: Clara Hillen, *De boekhandels van Amsterdam. Deze gids bevat een overzicht van alle algemene, buitenissige, antiquarische, specialistische en tweedehands boekhandels*. Amsterdam: Bridges, 1984, p. 15-27. Op 24 augustus 1984, opening van de Uitmarkt Amsterdam, werd het boek op de Dam door Boudewijn Büch gepresenteerd en verscheen in *De Volkskrant* een beknopte versie van deze tekst. Een uitgebreide en geïllustreerde versie verscheen in twee delen in *Ons Amsterdam*, januari 1986, p. 10-15 en februari 1986, p. 47-51. Voor de tweede druk van het boek, in 1989 verschenen onder dezelfde titel bij dezelfde uitgever, maar nu met Tekla de Bruijn en Scott Rollins als samenstellers, werd de tekst geactualiseerd. De nu voorliggende tekst is een combinatie van de twee laatstgenoemde versies, voorzien van enkele kleine correcties en aanvullingen.

2 Deze Inleiding geeft de ongewijzigde tekst van 1989. Sindsdien is er geen nieuwe volledige Amsterdamse boekengids verschenen. Voor Londen en New York verschenen wel nieuwe gidsen, maar vergelijking is, door verschillende oorzaken, alleen maar moeilijker geworden. De gids voor Manhattan (Barile) geeft in 1994 ruim 300 boekwinkels. De inleiding suggereert volledigheid, maar dat is nogal ongeloofwaardig, aangezien de gids uit 1979 er ruim 700 vermeldde. De Londense gids (Frewin en Lubner) geeft anno 1993 circa 650 boekwinkels, wat dus circa 150 meer is dan in 1981.

HET MOEIZAME BEGIN

Amsterdam was er beslist niet vroeg bij wat betreft het drukken en verkopen van boeken. De boekdrukkunst, omstreeks 1450 uitgevonden door Johannes Gutenberg te Mainz, had zich snel over Europa verspreid en vóór 1500 waren in ongeveer vijftien Noord-Nederlandse steden al zo'n vijftig drukkerijen in bedrijf. In Amsterdam, rond 1500 een stad met tienduizend inwoners, duurde het tot 18 december 1506 voor het eerste gedateerde gedrukte boek verscheen: een theologisch werkje met de titel *Hier beghint een wandelinghe der Kersten menschen met Jhesu den bruidegom der sielen in den hof der bloemen*. Het werd uitgegeven door Hugo Janszoon van Woerden, een Leidenaar die zich in 1506 in Amsterdam vestigde en in 1514 al weer vertrok.

Pieter Janszoon Tyebaut en zijn zoon Jan Pieterszoon waren actief in het Amsterdamse boekenbedrijf van 1516 tot 1575. Tyebaut sr. was drukker en uitgever van circa 1516 tot 1546. Hoewel hij katholiek was en nooit ketterse literatuur drukte, werd hij toch eens veroordeeld tot 'twee uren op de kaak te staan, en daarna eene Bedevaart te doen naar onze lieve Vrouwe te Ryssel'. Zijn misdrijf was 'het drukken van schandelijke en oneerlyke briefgens', waaronder we waarschijnlijk obscene lectuur moeten verstaan.

Tyebaut jr. was eigenlijk uitsluitend boekverkoper (hoewel hij terloops ook nog een enkel werkje uitgaf), en als zodanig een van de eerste met name genoemden. Van 1546 tot 1575 heeft hij met boekenstallen - aanvankelijk één, later twee - op de Dam gestaan; hij betaalde de gemeente daarvoor f10,- per kraam per jaar. Deze straatverkoop was in de beginperiode van het boekenbedrijf niet ongebruikelijk: er waren ook boekenkramers die van stad tot stad trokken.

In de zestiende eeuw is Doen Pieterszoon de eerste en enige Amsterdamse drukker van belang. Hij werd omstreeks 1479 in Amsterdam geboren en was werkzaam in het boekenvak van 1516 tot 1536. In die periode verschenen bij hem meer dan veertig titels, zeer gevarieerd van aard en ten dele van groot cultuurhistorisch belang. Hij drukte naast 'devote boecxkens' ook verboden bijbelvertalingen in hervormde geest, plaatwerken en humanistische geschriften. Als illustratie-materiaal voor zowel de devote boekjes als werken van de priester-humanist Alardus van Amsterdam gebruikte hij houtsneden van Jacob Corneliszoon van Oostsanen, door Karel van Mander in zijn *Schilder-Boeck* een 'uytnemende Schilder' genoemd.

Pieterszoon was een uitzondering: het Amsterdamse boekenbedrijf floreerde niet in de zestiende eeuw. Vanaf ongeveer 1535 gaat het nog slechter met Amsterdam als boekenstad. Geloofs-vervolging en algemene onvrijheid nemen sterk toe en leiden tot een voor drukkers onwerkbaar klimaat; velen van hen verlaten dan ook stad en land om zich te vestigen in Emden, dat het centrum van de Nederlandse emigrantendrukkerij wordt, Londen, Frankfurt en Antwerpen. De ontwikkeling komt geheel tot stilstand in de periode 1540-1578. Het is precies in die periode dat in Antwerpen de uit Frankrijk afkomstige Christoffe Plantin zijn in 1554 gevestigde drukkersbedrijf ontwikkelt tot het grootste ter wereld. Het bedrijf, gevestigd aan de Vrijdagmarkt, is thans als Museum Plantin-Moretus voor iedereen toegankelijk, en men kan er onder andere een authentieke zeventiende-eeuwse boekwinkel zien. Antwerpen werd in de loop van de zestiende eeuw de grootste handelsstad ter wereld en tevens centrum van het boekenbedrijf, zoals Venetië dat was vóór 1500. Van de ruim honderdvijftig drukkerijen die tussen 1500 en 1540 in de Nederlanden werkten, waren er zestig in Antwerpen gevestigd en van de in deze periode gedrukte boeken (ongeveer 4500) kwam driekwart van Antwerpse persen.

BEDRIJFSTAKKEN EN GILDEN

Het is onduidelijk in hoeverre verschillende takken van het boekenbedrijf afzonderlijk werden uitgeoefend. In het voorgaande zijn behalve verkopers ook uitgevers en drukkers ter sprake gekomen; inderdaad is het zo dat het strikt uitoefenen van één bedrijfstak, zoals Tyebaut jr. dat als boekverkoper deed, tamelijk zeldzaam was. Als regel werden door één persoon of bedrijf verschillende werkzaamheden uitgevoerd. Sommigen waren binder, uitgever en verkoper, anderen alleen uitgever en verkoper, terwijl enkelen zelfs lettergieten, drukken, uitgeven en verkopen combineerden. In het algemeen kan men alleen zeggen dat vele boekverkopers tevens binder waren en dat kleine boekverkopers slechts zelden een drukkerij hadden. Deze situatie heeft voortgeduurd tot in de negentiende eeuw.

Zoals vele ambachts- en kooplieden, schutters en schrijvers verenigden ook de boekverkopers zich in een gilde. Aanvankelijk was dat het Sint Lucasgilde, dat zich in 1579 afscheidde van het O.L. Vrouwe- of metselaars-gilde. In het Sint Lucas- of kunstenaarsgilde waren verenigd: schilders, glazenmakers, beeldsnijders, borduurwerkers, tapiissierwerkers, leiwerkers, koffermakers, 'mitsgaders alle andere die haer met den penseel of metter verwe generen'. Het woord 'penseel' in deze curieuze formulering is belangrijk, omdat waarschijnlijk dáárom boekbinders en -verkopers bij het Sint Lucasgilde werden ingedeeld: boekbinders plegen namelijk een (lijm)kwast te hanteren!

Het boterde niet best tussen binders/verkopers en het Sint Lucasgilde en al spoedig vonden er scheidingen plaats. Opggericht werd 'Het boek- en konstverkopers-, nevens boek-, kaart- en plaatdrukkers- en boekbindersgilde'. Het oudste boekverkopersgilde is dat van Middelburg (1590); na onder andere Utrecht (1599), Haarlem (1616) en Leiden (1651) volgde Amsterdam.

DE GROTE OMMEKEER EN BLOEI

In 1578 en daaropvolgende jaren vindt een drietal voor Amsterdam zeer belangrijke ontwikkelingen plaats:

- Ten eerste de 'Alteratie van Amsterdam', op 26 mei 1578: de katholieke pro-Spaanse stadsregering wordt vervangen door een protestantse prinsgezinde vroedschap.
- Vervolgens worden in 1579 de Unies van Utrecht en Atrecht gesloten: de scheiding der Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden.
- Ten slotte wordt in 1585 Antwerpen door de Spanjaarden ingenomen en door Nederlanders van de zee afgesloten.

De gevolgen van een en ander zijn buitengewoon gunstig voor de Noordelijke Nederlanden in het algemeen en voor Amsterdam in het bijzonder. In 1578 was er nog maar één drukker overgebleven, een jaar later zijn er al meer dan een dozijn. Na de Alteratie, en opnieuw na de val van Antwerpen, is er sprake van een toevloed van Vlaamse en Waalse zakenlieden naar het Noorden: tussen 1578 en 1630 vestigen zich circa dertig Zuidnederlandse boekhandelaren en drukkers in Amsterdam. Mede dank zij deze stimulans ontwikkelt Amsterdam zich binnen enkele decennia tot een wereldstad, waarbinnen het boekenbedrijf een van de belangrijkste takken van nijverheid wordt.

In 1600 telt Amsterdam 60.000 inwoners en tegen de veertig boekhandels, rond 1625 zijn dat er respectievelijk 110.000 en tachtig, rond 1675 200.000 en 180. Halverwege de achttiende eeuw, tegen het einde van de bloeitijd, is het inwonertal opgelopen tot 220.000 en het aantal boekwinkels tot ruim tweehonderd.

Amsterdam neemt in de zeventiende eeuw de rol over die eerder door Venetië en Antwerpen werd vervuld: het wordt de grootste handelsstad ter wereld, financieel centrum, centrum van scheepsbouw en wapenindustrie, en niet in de laatste plaats de belangrijkste boeken- en krantenstad. De bekende uitspraak dat in de zeventiende eeuw in Nederland meer boeken werden gedrukt dan in de rest van de wereld zal misschien overdreven zijn,

ze geeft de verhouding toch wel ongeveer juist aan. Steinberg, in zijn *Five hundred years of printing*, schrijft:

The conflux of skilled craftsmen and versatile business men secured the economic predominance of the Netherlands, while the liberality of her universities and the freedom accorded to the printing press made her the centre of learning and journalism in seventeenth-century Europe. Dutch publishers (...) reflected the fact that Holland was in truth the focus of European literacy.

Escarpit, in *The book revolution*:

The case of the Netherlands is particularly interesting. This country has a very long publishing and bookselling tradition. At a time when absolute monarchies were interfering with the flow of ideas in Europe, Dutch books in the seventeenth and eighteenth centuries provided the channel for the expression of all free thought.

En hij vervolgt, vooruitlopend op onze geschiedenis:

An intelligent policy has now [1966] made Dutch publishing one of the crossroads of scientific thought.

In bovenstaande citaten worden de belangrijkste verklaringen voor de uitzonderlijke bloei van ons boekwezen aangestipt: de samenvloeiing van ondernemende en vakbekwame lieden uit de Nederlanden en andere delen van Europa, aangetrokken door de zeer grote vrijheid, die vooral wordt gekenmerkt door het in de praktijk ontbreken van censuur.

Ik zal eerst stilstaan bij het vrije klimaat en het daarin opbloeiende perswezen, daarna zullen enkele van de ondernemers de revue passeren.

DE PERSVRIJHEID

Het klimaat van algemene vrijheid dat in de Republiek heerste was vooral mogelijk doordat zowel een sterke centrale burgerlijke overheid als een machtige geestelijkheid ontbraken. De calvinistische kerk bezette weliswaar een sterke positie, maar werd nooit staats-kerk. Uiterst belangrijk gevolg van deze situatie voor het boekenbedrijf was dat er geen staatscensuur bestond en evenmin een kerkelijke; dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Frankrijk en Engeland, waar Richelieu en Cromwell hun dictatuur uitoefenden.

Ook binnen het boekenbedrijf was de vrijheid groot: de zeventiende eeuwse gilden misten de strengheid van vele middeleeuwse en hanteerden soepele regels. Zo hadden in Amsterdam vreemdelingen en joden toegang tot het gilde en werd tegen nadrukken nauwelijks opgetreden (het gilde was fel tegenstander van het auteursrecht, dat pas na 1700 incidenteel werd geregeld en in 1817, na opheffing van de gilden, wettelijk werd vastgelegd). Wel was het optreden naar buiten toe uiterst protectionistisch en monopolistisch: het Amsterdamse gilde verbood bijvoorbeeld verkoop en veilingen van ingevoerde boeken.

Naar de letter van de wet was de drukpers in de Republiek overigens op vele manieren aan banden gelegd en onder toezicht gesteld, maar in de praktijk was ze bijna volledig vrij. Manuscripten behoefden niet te worden ingeleverd, preventieve censuur bestond niet. Wat wel regelmatig voorkwam, was een verbod van en vervolging wegens reeds gepubliceerde uitgaven. Bezwaren tegen publicaties werden overigens lang niet altijd gehonoreerd. De laconieke houding van de overheid jegens 'gekwetsten' blijkt bijvoorbeeld uit deze, uit de mond van een (onbekende) Amsterdamse burgemeester, opgetekende reactie: 'Wij leven in een vrij land; hij heeft tegen u geschreven, welnu schrijft u tegen hem.'

De geuite bezwaren waren veelal van politieke of godsdienstige aard; met name op politiek gebied werd ook vanuit het buitenland vaak met kracht op maatregelen aangedrongen. Onder andere de verspreiding in het buitenland van daar verboden en in Nederland gedrukte kranten gaf daar aanleiding toe.

KRANTEN EN ADVERTENTIES

Ook wat kranten betreft was Amsterdam niet de eerste, maar wel spoedig de belangrijkste. De eerste kranten, de *Relation* en de *Aviso*, werden in 1609 in Duitsland gedrukt. Het waren kleine, wekelijks verschijnende ‘nieuwsboekjes’ (ongeveer ons huidige A5-formaat) van vier tot acht bladzijden.

De oudste Nederlandse krant, de *Courante uyt Italien*, verscheen op 4 juni 1618 te Amsterdam; van een tweede Amsterdamse krant zijn exemplaren bekend uit 1619: de *Tydinghen uyt Verscheyde Quartieren*. Ook deze eerste Nederlandse kranten verschenen slechts eenmaal per week, maar hadden al wel de vorm van een foliablad, bedrukt in twee kolommen. Door de goede postverbindingen (Amsterdam bezat in 1600 vier postkantoren voor directe diensten op Antwerpen, Duitsland, Engeland, Zuid- en Oost-Europa), de persvrijheid en het vakmanschap van de 'courantiers' werd Amsterdam spoedig het perscentrum van Europa. Al in 1620 werden in Amsterdam Engelse en Franse kranten gedrukt, die illegaal in het buitenland werden ingevoerd en verspreid. Zodoende kwam ook de eerste Engelse krant in Amsterdam van de pers; de naam daarvan is niet bekend, want het oudst bekende exemplaar draagt slechts het laconieke opschrift ‘the new tydings out of Italie are not yet com’. Het nieuwe medium was er natuurlijk in de eerste plaats om nieuws te verspreiden, maar bood ook een andere mogelijkheid: je kon erin adverteren. Vanaf 1621 verschijnen in Amsterdamse kranten berichten over nieuw verschenen boeken, waarbij het overigens niet duidelijk is of de boekverkoper hiervoor betaalde, ofwel de krantenuitgever deze berichten als nieuws beschouwde en dus gratis opnam. In elk geval zal betaling wel snel gebruikelijk geworden zijn. Het adverteren neemt niet snel een grote vlucht: in 1670 zijn er nog vele exemplaren van de ‘Amsterdamsche Courant’ (ontstaan na samenvoeging van vier kranten) zonder advertenties. Pas na 1690 wordt er frequenter geadverteerd, vooral ook in de dan talrijk verschijnende tijdschriften.

ENKELE BOEKHANDELAREN TUSSEN 1578 EN 1778

Uit de periode 1578-1778 kunnen we hier slechts enkele namen de revue laten passeren die in belangrijke mate het gezicht van het Amsterdamse (in sommige gevallen ook internationale) boekenvak hebben bepaald.

De eerste belangrijke boekenmaker en –verkoper die zich onmiddellijk na de Alteratie in Amsterdam vestigt, is Cornelis Claesz (1546/47-1609). Hij werd lang beschouwd als een Brabander, maar er zijn gegronde redenen om dat te betwijfelen. Uit recent onderzoek blijkt namelijk niet alleen dat Claesz onder andere de *Itinerario* van de Hoornaar Jan Huygen van Linschoten uitgaf, maar ook dat Plantijn vóór 1578 verzond naar ene Cornelis Claesz in Enkhuizen. Vooral het laatste gegeven zou erop kunnen wijzen dat hij geen Brabander was maar een Westfries. In de ruim dertig jaar die hij voornamelijk als uitgever en boekverkoper werkzaam was, gaf hij vele honderden boeken, kaarten en prenten uit. Hij werkte onder andere samen met Plantijn (die zich van 1582 tot 1585 als universiteitsdrukker in Leiden had gevestigd), en participeerde in de uitgave van het geografische standaardwerk van die tijd, de Mercator-atlas. Claesz moeten wij beschouwen als grondlegger van Amsterdam als boeken-centrum in het algemeen en als centrum van de wetenschappelijke cartografie in het bijzonder.

De eersten die zich als cartograaf werkelijk roem verwierven zijn de leden van het geslacht Hondius. De in 1563 bij Gent geboren Judocus de Hondt verhuist in 1593 naar Amsterdam, waar hij spoedig een centrale figuur in de ontwikkeling van de

wetenschappelijke carto-grafie wordt. Zijn belangrijkste uitgave is de in samenwerking met anderen geproduceerde Mercatoratlas (1606). Zijn zoons Judocus jr. en Hendricus zetten het huis Hondius voort, dat zich ontwikkelt tot een van de grootste drukkerijen en boekhandels van Europa.

Een memorabele, niet uiterst belangrijke maar wel kleurrijke figuur rond de eeuwisseling is de uit Leiden afkomstige Jan Theunisz, die zich vestigt als eerste Amsterdamse lettergieter. Daarnaast was hij drukker, uitgever en boekverkoper. Jan Theunisz was zeer begaafd: hij kende Grieks, correspondeerde met buitenlandse geleerden en was een jaar lang lector in het Arabisch te Leiden. In 1606 drukte hij een door de Engelsman Hugo Broughton geschreven boekje met de titel en aanbeveling *The Familie of David, Printed at Amstel-redam a city of Marchandise Knowen unto India and all limites of the Earth*. Jan Theunisz zag blijkbaar behalve in boeken ook brood in borrels, want in 1608 deed hij zijn letter-gieterij over aan bovengenoemde Judocus Hondius en begon een jeneverstokerij. Nog later beheerde hij een grote herberg annex muziekhuis, genaamd 'd' Os in de Bruyloft', in de Oudebrugsteeg.

Bekender en belangrijker nog dan Hondius werd het huis Blaeu. De stichter Willem Jansz (1571-1638) begint in 1599 een handel in globes, kaarten etc. Hij is ook uitgever van jonge Nederlandse schrijvers als P.C. Hooft, Roemer Visscher en Joost van den Vondel. In 1637 neemt hij aan de Bloemgracht een nieuwe drukkerij in gebruik: de modernste van Europa, met negen persen en zes plaatpersen. Na zijn dood wordt hij opgevolgd door zijn zoon dr. Joan Blaeu (1596-1673). Joan voert de titel 'drukker van het Zweedse koningshuis' en is net als zijn vader kaartenmaker voor de Oost-Indische Compagnie en bovendien de eerste boekhandelaar die lid wordt van de vroedschap. De grootste roem verwerft hij zich door de uitgave, vanaf 1662, van de *Grote atlas oft wereltbeschrijving, in welke 't aerdrijck, de zee en hemel wort verthoont en beschreven*, bestaande uit twaalf delen in groot-folioformaat en uitgebracht in Nederlandse, Latijnse, Franse, Duitse en Spaanse edities. Ook als boekhandelaar was Blaeu zeer belangrijk. De in 1659 verschenen magazijn-catalogus telt niet minder dan twaalfduizend nummers. Een tiental aard- en hemelglobes van Joan Blaeu is thans nog te zien in het Amsterdams Historisch Museum en in het Scheepvaartmuseum.

Een volgend geslacht dat wereldfaam verwierf, is dat van de Elseviers. De stamvader Loys Elsevier, omstreeks 1547 in Leuven geboren, gaat naar Antwerpen, waar hij boekbinder wordt bij Plantijn. In 1580 vestigt hij zich te Leiden, waar hij op het terrein van de universiteit een boekhandel en binderij begint. Zijn zoons Mathijs en Bonaventura en latere afstammelingen Jan en Daniel zetten het bedrijf voort. De Elseviers worden in heel Europa vooral beroemd vanwege de series kleine en goedkope klassieken en de serie 'Republieken'. Daniel vertrekt in 1655 naar Amsterdam en het Leidse bedrijf wordt in 1712 geliquideerd. Intussen hebben leden van de familie zich gevestigd in Den Haag, Utrecht en Amsterdam, in welke laatste stad Lodewijk in 1638 een vestiging opent. Hij geeft onder meer werk uit van de dan nog tamelijk onbekende Descartes en wordt opgevolgd door de uit Leiden gekomen Daniel. Deze Daniel drijft zijn zaak in grootse stijl: als uitgever bijvoorbeeld laat hij werken drukken door Blaeu en binden door Albert Magnus, en als boekhandelaar heeft hij behalve op het Water (= Damrak) te Amsterdam ook 'buyten winkels tot Franckfort, Dantzic, Parijs, Rochel, Geneven en Bordeaux'. Na zijn dood in 1680 wordt de letter-gieterij, eertijds overgenomen van Christoffel van Dijck, door Daniels weduwe geveild.

Terwijl Amsterdam waarschijnlijk pas rond 1600 zijn eerste lettergieter had, in de persoon

van genoemde Jan Theunisz, is het honder jaar later een beroemd centrum van lettergieterijen. De belangrijkste in de achttiende eeuw is het huis Wetstein, en het is onder andere door hen dat Amsterdam ook in die eeuw een belangrijk centrum van het boeken-bedrijf blijft. Het huis werd in 1676 gesticht door Johan Hendrik Wetstein (1649-1726), die in de Kalverstraat een boekhandel en uitgeverij begon. Zijn zoons Rudolph en Gerard zetten het bedrijf voort en begonnen in 1735 een lettergieterij, overgenomen van de beroemde Johann Michael Fleiselman.

Tot zover een greep uit de honderden zeventiende- en achttiende-eeuwse Amsterdamse boekhandelaren en -producenten, die Amsterdam gedurende bijna twee eeuwen tot een zeer prominente, zelfs internationale overheersende boekenstad maakten. Onbesproken bleven bijvoorbeeld belangrijke huizen als Van Waesberge (ca. 1660-1748) en Mortier (1685- 1754).

VERVAL — DE NEGENTIENDE EEUW

In de tweede helft van de achttiende eeuw heeft Nederland alle initiatieven uit handen gegeven aan Frankrijk, en rond 1775 treedt er een algemeen verval in van handel en nijverheid. Ook in Amsterdam is sprake van economische achteruitgang, maar toch blijft de stad landelijk de boekenstad bij uitstek: volgens gegevens uit 1778 is de stad dan nog steeds zo'n tweehonderd boekwinkels rijk, terwijl Leiden, Den Haag, Rotterdam en Utrecht slechts enkele tientallen winkels tellen en geen enkele andere Nederlandse stad er meer dan tien heeft. De periode rond 1800 vormt een dieptepunt: Nederland wordt in 1795 bezet door Frankrijk en in 1810 zelfs ingelijfd bij het Franse keizerrijk. Censuur doet zijn intrede.

Kort na 1810 zijn er toch al weer belangrijke ontwikkelingen binnen het boekenbedrijf te melden. Op 31 januari 1812, precies 150 jaar na de oprichting, wordt het Amsterdamse boekverkoopersgilde opgeheven; de notulen worden voortgezet tot 1814, maar het is een dood orgaan. Een jaar later wordt de nog steeds bestaande 'vereniging met de lange naam' opgericht: de 'Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels', gevestigd te Amsterdam. Later zou die naam door het verworven predikaat 'Koninklijke' nog langer worden, zodat hij in de praktijk gemakshalve werd afgekort tot KVB, wat nu [2001] officieel staat voor 'Koninklijke Vereniging voor het Boekenvak'. Het auteursrecht, waartegen de gilden zich zo fel hadden verzet, wordt in 1817 erkend. In 1834 verschijnt het *Nieuwsblad voor den boekhandel*, thans [2001] onder de naam *Boekblad* nog steeds een onmisbare informatiebron (gedrukt & digitaal) voor de boekenbranche en informatiesector in het algemeen.

De nieuwe 'Vereeniging' behartigt de belangen van boekhandelaar én uitgever. De scheiding tussen beide bedrijfstakken voltrekt zich geleidelijk in de loop van de negentiende eeuw. In 1833 schijnt het nog bijna vanzelfsprekend te zijn dat een boekverkoper tevens uitgever is, getuige het Reglement van orde van het 'Amsterdamsch Boek-verkoopers-collegie'. Deze wonderlijke club, opgericht 1793 en opgeheven in 1872, besteedde haar geld blijkens het kasboek voornamelijk aan zaalhuur, extra verteringen, kermisgiften, soupers, Koppermaandaggiften en fooien aan knechten. Hoewel dit gezelschap zeker niet representatief is voor de Amsterdamse boekhandel (rond 1850 telde het 27 leden), is artikel 11 uit het Reglement informatief inzake de koppeling verkoper-uitgever (men bedenke dat het hier het reglement betreft van een boekverkoopers-vereniging): 'Elk lid is verplicht, om de boek- en prentwerken, geschriften, als ook alle herdrukken of nieuwe uitgaven, enz. welke hij in het licht zal geven [= zal uitgeven], bevorens [= eerst] de leden aan te bieden, en zoo vele exemplaren als daarvan verlangd worden, tegen 20% beneden den Boekverkooprij, met premie van een op zes exemplaren, aan hun respectievelijk en vóór de openlijke uitgave te leveren. (etc.)'

FREDERIK MULLER

Een van de belangrijkste en interessantste negentiende eeuwse boekverkoopers is zonder twijfel Frederik Muller (1817-1881). Muller verwierf snel een grote ontwikkeling als leerjongen in de boekhandel van zijn oom Johannes Müller, en na nog een leerperiode bij Jacobus Radink, een van de zeer weinigen die te Amsterdam het antiquariaat als afzonderlijke handel uitoefenden, begon hij in 1843 in een kelder aan het Rokin zijn eigen antiquariaat.

Tussen 1842 en 1880 heeft Muller ongeveer honderd veilingen gehouden; van aangekochte verzamelingen maakte hij bibliografische beschrijvingen. Aldus resulteerde zijn werk in talrijke in boekvorm verschenen geannoteerde bibliografieën, en speelde hij een belangrijke rol in het vastleggen en ordenen van het Nederlandse boekenbezit. Opvallende belangstelling toonde Muller ook voor Americana, wat natuurlijk een paar belangrijke catalogi opleverde. Ik noem daarvan alleen de ruim 4000 numers tellende *Catalogue of Books, Maps, Plates on America and of a remarkable collection of Early Voyages, including a large number of books in all languages, with bibliographical and historical Notes* (1872). Op grond van dit werk werd Muller onder meer benoemd tot 'Literary Agent of the Smithsonian Institution' en tot lid van de 'Long Island Historical Society'.

Frederik Muller gaf zijn bibliografieën en catalogi zelf uit; daarnaast trad hij incidenteel ook op als uitgever van andermans werk. Zodoende was Muller antiquaar, bibliograaf en uitgever. Ten slotte moet zeker worden vermeld dat in 1845 op Mullers initiatief de 'Bibliotheek van de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels' werd opgericht. Deze 'Bibliotheek van de Vereniging', zoals zij kortweg wordt genoemd, is in de loop der jaren uitgegroeid tot een der rijkste collecties ter wereld betreffende alle aspecten van het boekenvak. Ze is sinds begin 1984 gehuisvest in het gebouw van de Universiteitsbibliotheek aan het Singel en is voor iedere belangstellende vrij toegankelijk.

Terecht leefde Mullers naam lange tijd voort in de 'Frederik Muller Akademie', de Amsterdamse HBO-opleiding voor boekhandel, uitgeverij, bibliotheek en documentaire informatie, die thans als Instituut Media en Informatie Management (MIM) deel uitmaakt van de Hogeschool van Amsterdam.

Met Amsterdam ging het intussen helemaal niet goed. Tussen 1850 en '60 was tweederde van de bevolking armlastig en verlieten elfduizend inwoners de weinigbelovende stad, die toen nauwelijks meer inwoners had dan tweehonderd jaar eerder.

HERSTEL

Omstreeks 1870 begint een krachtig economisch en cultureel herstel. Het inwonertal stijgt explosief: van 285.000 in 1875, naar 700.000 in 1925.

In 1884 beramen de schrijvers Van Eeden, Kloos, Paap en Verwey 'In de Karseboom' aan de Kalverstraat plannen voor een nieuw tijdschrift: *De Nieuwe Gids*.

De in 1856 door Tetterode van De Passe en Menne gekochte lettergieterij floreert zodanig dat het bedrijf in 1903 een groot nieuw pand aan de Bilderdijkstraat kan betrekken. De Lettergieterij 'Amsterdam' – met de beroemde letterontwerper en typograaf Sjoerd de Roos - wordt een van de bekendste gieterijen ter wereld en is thans - weer onder de naam Tetterode, gevestigd aan de Willem de Zwijgerlaan - nog een zeer belangrijk bedrijf op het gebied van zet- en druktechniek.

In 1905 richt L. Simons in Amsterdam de 'Maatschappij tot verspreiding van goede en goedkope lectuur' op, later beter bekend als 'Wereldbibliotheek'. Bij het vijftwintig-jarig bestaan heeft deze idealistische uitgeverij, die over een eigen drukkerij en binderij beschikt, 968 titels uitgebracht en daarvan 4.929.700 exemplaren verkocht.

Een andere op het volk gerichte uitgeverij is 'De Arbeiderspers', in 1932 voortgekomen uit Boekhandel en Uitgevers Maatschappij 'Ontwikkeling', die op zijn beurt ontstond uit de circa 1890 opgerichte 'Brochurenhandel SDAP'. De 'Ontwikkeling' respectievelijk 'De Arbeiderspers' bezaten van de jaren twintig tot rond 1970 een landelijke keten boekwinkels, waarvan er twee in Amsterdam waren gevestigd. Door middel van hun eigen winkels, bekende reeksen (de Arbo-reeks bijvoorbeeld) en intensieve propaganda probeerde men nieuwe lagen van de bevolking vertrouwd te maken met de boekhandel.

De gemeente Amsterdam ten slotte deed ook een duit in het zakje tot verspreiding van lectuur: in juli 1924 werd f 70.000 ter beschikking gesteld voor de bouw van dertig nieuwe kiosken. Het werden er uiteindelijk 21, die op 1 januari 1926 in gebruik werden genomen. Behalve lectuur kon men er ook drinkwater bekomen en gebruik maken van een openbare wc en telefoon. Nu zijn bijna al deze kiosken verdwenen.

Enigszins verwant aan de kiosk - althans ook geen gewone winkel - is de stal of kraam, en sinds 1991 vinden we die onder andere iedere vrijdag op het Spui, waar toen werd begonnen met een wekelijkse boekmarkt.

Al eeuwen langer moeten we boekenkramen natuurlijk vooral zoeken in de Oudemanhuispoort. Deze poort van het in 1601 gestichte Oudemannen- en vrouwenhuis werd in 1754 verbouwd en voorzien van winkelruimten, die al heel lang worden gebruikt als boeken-stal. Velen die daar voor de oorlog hun nering dreven werden bekend - Van Kollem, de gebroeders Mossel, de gebroeders Cohen, Wolff, Pfann - maar de bekendste is ongetwijfeld Barend Boekman.

Boekman, geboren in 1869, nam op twintigjarige leeftijd de stal van zijn vader over en kon derhalve in 1939 op één dag zowel zijn zeventigste verjaardag als zijn vijftigjarig jubileum als boekveroper vieren: een feest waar de pers uitgebreid aandacht aan besteedde. Helaas was hem na dit zeldzame gouden jubileum geen lang leven meer beschoren: hij viel als een van de 75.000 joodse stadgenoten die Amsterdam in de oorlog had te betreuren.

Een tweede slachtoffer is de uitgever Emanuel Querido. Sinds 1933, toen Hitler aan de macht kwam en de eerste boekverbrandingen plaatsvonden, zochten vele Duitse schrijvers een goed heenkomen naar het buitenland. Hun werk, aangeduid als Exil Literatuur, werd in het nog vrije Europa door talrijke uitgevers verspreid, en twee Amsterdamse, namelijk Allert de Lange en Querido Verlag, behoren tot de belangrijkste daarvan.

Emanuel Querido had in 1933 de tot dan toe voor een Berlijnse uitgever werkende Fritz Landshoff in dienst tenomen, en talrijke Duitse werken uitgegeven. In oktober 1934 werd de Duitse afdeling omgezet in de afzonderlijke vennootschap Querido Verlag, waarvoor Jan van Kripen twee speciale uitgeversmerke ontwierp. Er werd werk uitgegeven van onder andere Alfred Döblin, Lion Feuchtwanger, Heinrich Mann, Joseph Roth en Arnold Zweig; bovendien verscheen van september 1933 tot augustus 1935 het tijdschrift *Die Sammlung*, onder redactie van Klaus Mann. In 1943 werden Querido en zijn vrouw gedeporteerd: in datzelfde jaar kwam hij om in Sobibor.

De andere Amsterdamse Exil-uitgever was de sinds 1 april 1880 aan het Damrak gevestigde boekhandel en uitgeverij Allert de Lange. Gerard de Lange, zoon van de op-richter, besloot in samenwerking met de eveneens uit Berlijn afkomstige Hermann Kesten in 1933 Duitstalige literatuur te gaan uitgeven. Van de honderden Exil-titels die van 1933 tot 1940 in Nederland verschenen nam Allert de Lange er 86 voor zijn rekening; daarbij was werk van onder andere Vicki Baum, Berthold Brecht, Max Brod, Sigmund Freud, Joseph Roth, B. Traven en Stefan Zweig.

In de Tweede Wereldoorlog verschenen in Nederland ruim duizend clandestiene literaire titels; dat zijn er meer dan in enig ander bezet land. Daarbij waren ongeveer negentig uitgeverijtjes betrokken, waarvan de productie varieerde van één tot zestig titels. Enkele van

de bekendste clandestiene uitgevers waren gevestigd in Amsterdam: De Bayard Pers, De Bezige Bij, Castrum Peregrini, De Vijf Ponden Pers.

NA 1945

In mei 1945 werd opgericht de 'Nederlandsche Bond van Boekhandelaren en Bibliotheekhouders'. De Bond organiseerde onder andere boekenbeurzen en de eerste daarvan werd gehouden op 6 september 1946 in Amsterdam. Verder hebben we over deze club niets meer vernomen dan dat ze in 1955 weer werd opgeheven, en er zijn dan ook belang-wekkender naoorlogse ontwikkelingen te melden: de doorbraak van het pocketboek bijvoorbeeld; de voortschrijdende concernvorming, de plaats van boekenclubs, de positie van Nederland op de internationale markt.

Wat betreft het pocketboek hadden twee Amsterdamse uitgevers al voor de oorlog voorbereidend werk verricht: in 1934 begon Querido met de *Salamanders*, die in 1984 hun gouden jubileum vierden en nog steeds bestaan, en Andries Blitz kwam in 1938 met zijn *ABC-romans* van 35 cent per stuk. Vanaf 1950 zette het Nederlandse pocketboek een opmars in, die kort na 1960 zijn hoogtepunt bereikte: in 1963 werden ruim honderd-veertig series uitgegeven en tweeduizend pockettitels aangeboden. Een situatie die menig boekhandelaar tot vertwijfeling bracht.

Concernvorming binnen het boekenbedrijf kan aanleiding geven tot beschouwingen van maatschappijkritische, economische, morele, informatiemonopolie-theoretische en andere aard, maar ik zal me daaraan niet te buiten gaan en beperk me toe de constatering dat van de 368 in deze gids vermelde verkooppunten er tweeëntwintig deel uitmaken van concerns, te weten Bruna (8), Wolters Kluwer (3) en Verenigde Lektuur Bedrijven (11).

Over boekenclubs ken ik al even kort zijn. Hun aandeel in de boekenverkoop was in de loop der jaren sterk gestegen, tot rond 1980 ruim een kwart van de nationale boeken-omzet via het clubkanaal liep. Hoewel in 1982 een daling van omzet en ledenbestanden inzette, bedroeg het clubaandeel in 1987 nog 22%. Boekenclubs verkopen voornamelijk per catalogus en post, maar hebben in sommige steden een winkel. Amsterdam telt twee zulke winkels.

NEDERLAND OP DE INTERNATIONALE MARKT

Al eerder citeerde ik Escarpit, die in 1966 schreef dat 'an intelligent policy has now made Dutch publishing one of the crossroads of scientific thought'. Het zijn echter niet alleen de uitgevers die Nederland tot kruispunt van het internationale boekenverkeer maken, dat is ook te danken aan importeurs, boekverkopers en het publiek. Laten we eens een paar cijfers bekijken waaruit de uitzonderlijke positie blijkt die Nederland veertig jaar geleden innam. Ik begin met wat Nederland produceert en exporteert.

	titelproductie 1962	
	absoluut	relatief (per milj. inw.)
USSR	79.140	195
China	26.414	38
Groot-Brittannië	25.079	469
Japan	22.010	231
Verenigde Staten	21.904	117
West-Duitsland	21.481	392
Frankrijk	13.282	270
India	11.086	25

Nederland	9.674	820
Spanje	9.556	310

Bovenstaande UNESCO-cijfers uit 1962 behoeven nauwelijks toelichting. Ze laten de uitzonderlijke positie zien die Nederland in de jaren zestig innam. Nederland behoorde tot de tien grootste boekenproducenten ter wereld, en op de relatieve titelproductie--toptien wordt Nederland alleen voorafgegaan door IJsland, Israel, Zwitserland, Denemarken en Noorwegen.

titelproductie 1987

	absoluut	relatief (per milj. inw.)
Duitsland	65.680	1078
Groot-Brittannië	59.837	1052
Verenigde Staten	56.027	230
USSR	54.569	193
Japan	42.579	349
Spanje	38.809	1000
Zuid-Korea	38.304	912
China	34.920	33
Frankrijk	30.982	557
Brazilië	16.370	116
Nederland	13.329	9133

In 1987 is Nederland op de absolute titelproductielijst gedaald van de negende naar de twaalfde plaats en de relatieve toppositie die het met voorsprong bezette is totaal verloren gegaan door de enorme opkomst van West-Duitsland, Engeland, Spanje, en - zeer verrassend - Zuid-Korea (cijfers opnieuw ontleend aan UNESCO). Hoewel in een kwart eeuw de verhoudingen dus ingrijpend zijn veranderd kunnen we toch ook naar de huidige mondiale maat-staven de positie van Nederland nog zeer sterk noemen.

Zo mogelijk nog opmerkelijker waren veertig jaar geleden de cijfers betreffende boeken-export. In 1961 waren de VS de grootste exporteur met een waarde van 108 miljoen dollar, gevolgd door Groot-Brittannië met 87 miljoen en Nederland met 33 miljoen. Nederland stond dus op de derde plaats met een absoluut grotere export dan bijvoorbeeld Frankrijk en West-Duitsland. Ook in deze rangorde is intussen het nodige veranderd (Frankrijk en West-Duitsland passeerden Nederland), maar wederom geldt dat we nog steeds van een verrassende positie van Nederland kunnen spreken. Aangezien buiten onze grenzen nauwelijks iemand Nederlands spreekt, kan die alleen worden verklaard door een grote productie van titels in vreemde talen, en in dit opzicht staat Nederland dan ook aan de top. Van de 13.329 in 1987 geproduceerde titels waren er 1524 vreemdtalig, ofwel 11,4%. Nederland exporteert één van elke negen geproduceerde titels.

Nederland produceert en exporteert dus zeer veel, maar er komt ook bijzonder veel binnen. Van de productie in 1987 (13.329) was ruim 24% vertaald werk (3170 titels), waardoor Nederland ook in dit opzicht tot de grootsten behoort. Deze combinatie - grote producent én grote vertaler - plaatst Nederland opnieuw in een uitzonderlijke (gunstige) positie. Bijna alle andere grote producenten zijn namelijk kleine tot zeer kleine vertalers, wat weliswaar opgevat kan worden als een teken van culturele autonomie, maar evenzeer het gevaar van culturele inteelt inhoudt.

Het Nederlandse publiek leest niet alleen veel buitenlandse literatuur in vertaling, maar ook in

de oorspronkelijke taal en wel voornamelijk in het Engels. In 1983 kocht het Nederlandse publiek 1,25 miljoen Britse paperbacks en daarmee is Nederland de grootste continentale afnemer van Britse boeken. Overtuigend blijkt dit ook uit de enorme populariteit van de Penguinpockets, onder andere gedemonstreerd door de verkoopcijfers van de in 1984 verschenen catalogus *The World of Penguin*. Van dit forse boek werden in West-Duitsland (ruim 60 miljoen inwoners) vijfduizend exemplaren verkocht, terwijl de Nederlandse importeur Nilsson & Lamm er moeiteloos dertigduizend kwijtraakte.

Het behoeft geen betoog dat Amsterdam in deze verbluffende omzet van buitenlandse literatuur een leidende rol speelt, en het is niet toevallig dat in een artikel dat *The Times* (10 maart 1984) aan het bijzondere gedrag van de Nederlandse boekenkoper wijdde, met verbazing een Amsterdamse boekhandel wordt genoemd (Athenaeum) die van sommige Engelse titels meer exemplaren verkoopt dan de bekende Dillons University Bookshop in Londen.

Nederland dus inderdaad als kruispunt van het internationale boekenverkeer - niet in de laatste plaats dank zij de 368 Amsterdamse boekwinkels.

GEBRUIKTE LITERATUUR

Barbour, Violet, *Capitalism in Amsterdam in the 17th Century*. Michigan: The University of Michigan Press, 1963 (Ann Arbor Paperbacks)

Barile, Susan Paula, *The Bookworm's Big Apple. A Guide to Manhattan's Booksellers*. New York: Columbia University Press, 1994

Boeken in Nederland. Vijfhonderd jaar schrijven, drukken en uitgeven. Opstellen door P.F.J. Obbema, M.C. Keyser, H. de la Fontaine Verwey en G.W. Ovink. [s.l.]: Grafisch Nederland, 1979

Boekenvakboek 1987: cijfergids voor de informatiesector. Amsterdam: Stichting Speurwerk betreffende het Boek, 1987

Briels, J.G.C.A., *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630*. Nieuwkoop: De Graaf, 1974

Dubiez, F.J., *Barend Boekman van de Oudemanhuispoort*. Amsterdam: Menno Hertzberger, 1955

Eeghen, I.H. van, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*. Amsterdam: Scheltema & Holkema etc., 1960-1978. 5 dln.

Escarpit, R., *The Book Revolution*. London etc./Paris: Harrap/UNESCO, 1966

Frewin, Charles, en Derek Lubner, *The Bookshops of London*. Kingston upon Thames: Two Heads Publishing, 1993

Helmond, Toke van, *100 Jaar Allert de Lange*. Amsterdam: Allert de Lange, 1980

Krusemann, A.C., *Frederik Muller*, Haarlem: Enschede, [s.a.]

Lewin, Lisette, *Het clandestiene boek 1940-1945*. Amsterdam: Van Genneep, 1983

Schneider, M., i.s.m. J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1987*. Baarn: Het Wereldvenster, 1979

Steinberg, S.H., *Five Hundred Years of Printing*. Harmondsworth: Penguin Books, 1977